

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παραγωγή δημητριακών στη νότια Ρωσία συνιστούσε έναν τομέα με μακρύ παρελθόν στη ρωσική ιστορία. Οι απέραντες εκτάσεις γης και οι κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούσαν στις νότιες περιοχές, είχαν από αιώνες ευνοήσει την παραγωγή αγροτικών προϊόντων. Παράλληλα είχε αναπτυχθεί η εξαγωγική δραστηριότητα. Σ' αυτό συνηγορούσε η διασύνδεση του Εύξεινου Πόντου με τη Μεσόγειο, λίκνο των εμπορικών μεταφορών της αρχαιότητας.¹ Στην εποχή της Βιομηχανικής Επανάστασης τα ρωσικά δημητριακά απέκτησαν ξεχωριστή σημασία για τη δυτικοευρωπαϊκή αγορά. Ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα παρατηρείται αύξηση της ζήτησης αγροτικών προϊόντων στις αγορές της Ευρώπης, άμεσο αποτέλεσμα της υψηλής αστικοποίησης των μεγάλων βιομηχανικών κέντρων. Είδη διατροφής για τους κατοίκους των ευρωπαϊκών πόλεων και πρώτες ύλες για την αναπτυσσόμενη βιομηχανία, ανήκουν στις καταναλωτικές προτεραιότητες των χωρών που βιώνουν τη Βιομηχανική Επανάσταση. Φυσικό επακόλουθο αυτής της εξέλιξης ήταν η άνοδος των εισαγωγών αγροτικών αγαθών από τη Ρωσική αυτοκρατορία στη Δύση, γεγονός που συνέπεσε χρονικά με την εγκατάσταση ελλήνων ομογενών σε παραθαλάσσιες πόλεις της νότιας Ρωσίας.

Η παρουσία και οι δραστηριότητες του ελληνικού ομογενειακού πληθυσμού της νότιας Ρωσίας στην περίοδο 1775-1861 είναι το αντικείμενο αυτής της εργασίας. Παρουσία που ξεκινά στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα με την προσέλευση ελ-

λήνων παροίκων σε παράλιες περιοχές του ρωσικού Νότου. Όλοι τους ανταποκρίνονται στη γενναιόδωρη πρόσκληση της Μεγάλης Αικατερίνης να εγκατασταθούν στις έρημες εκτάσεις γης, που παραχωρούν οι Τούρκοι και οι οποίες προσαρτώνται στην αυτοκρατορία μετά τους ρωσοτουρκικούς πολέμους 1769-1774 και 1789-1792. Μαζί τους προσέρχονται και αλλοεθνείς πάροικοι: Γερμανοί, Βούλγαροι, Σέρβοι, Εβραίοι, Αυστριακοί όσο και Ρώσοι από τις βορειότερες περιοχές. Μία σειρά πόλεις κάνουν την εμφάνισή τους: Χερσών, Οδησός, Νικολάιεφ, Μαριούπολη, Κερτς. Τα προνόμια και οι προοπτικές ευνοούν μια τέτοια μαζική μετακίνηση. Οι παροχές γαιών, οι φοροαπαλλαγές, οι επιδοτήσεις, και οι πρώτες εξαγωγικές δραστηριότητες συνιστούν βάσιμες ελπίδες για ευτυχή εξέλιξη της ζωής των νεοφερμένων.

Στις νεοδημιούργητες πόλεις εγκαθιδρύονται ισχυρές σε πλήθος ελληνικές παροικίες. Οι πρόσφυγες προέρχονται από διάφορα μέρη του ελληνισμού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Την Πελοπόννησο, τα νησιά του Αιγαίου, τα νότια παράλια του Εύξεινου, τις ηγεμονίες της Μολδοβλαχίας. Η Οδησός, η Αζοφική γη και η Κριμαία προσελκύουν μεγάλες ομάδες ομογενών, οι οποίοι αμέσως με την εγκατάστασή τους δραστηριοποιούνται στο εμπόριο. Οι πρόσφυγες οργανώνουν τους εμπορικούς τους οίκους στις παροικίες αξιοποιώντας την πολύχρονη παρόμοια εμπειρία του ελληνισμού, εμπειρία που προέρχεται από την ενασχόληση με το εμπόριο στο Ιόνιο, την Πελοπόννησο και το Αιγαίο. Παράλληλα με την ανάπτυξη των εμπορικών ανταλλαγών με τη Δύση του Διαφωτισμού, οι Έλληνες οσμώνουν ιδέες, ήθη, νοοτροπίες. Η εξωστρέφεια των τόπων εγκατάστασής τους υπερνικάει τον κλειστό και δεσποτικό χαρακτήρα της Ρωσικής αυτοκρατορίας και επιτρέπει την επικοινωνία με τα νέα ρεύματα ιδεών της Δύσης. Υπό αυτή την έννοια η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας στην Οδησό δεν είναι τυχαία, ούτε επίσης η αθρόα συμμετοχή των ομογενών εμπόρων της Νέας Ρωσίας στην οργάνω-

νωση εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και στις πρωτοβουλίες για την έκδοση συγγραμμάτων. Πρώτιστο μέλημά τους είναι να ιδρυσουν εκκλησίες, ευαγή ιδρύματα, εκπαιδευτήρια. Με αυτόν τον τρόπο κατορθώνουν να διατηρήσουν την ελληνικότητά τους, σε περιοχές όπου υπάρχει μία πανοπερμία εθνοτήτων με ανταγωνισμούς και αντιπαλότητες μεταξύ τους στον αγώνα για κοινωνική και οικονομική επικράτηση στο τοπικό επίπεδο, σε τόπους που κυριαρχεί η πολυγλωσσία και επιμιξία των γλωσσών.

Οι περιοχές της Οδησού και του Αζόφ βρέθηκαν στο επίκεντρο των μεγάλων ανακατατάξεων που πραγματοποιήθηκαν στη νότια Ρωσία στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Μεταβολές που είχαν άμεση επίδραση στις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις αυτών των περιοχών. Πρόκειται για την ανάπτυξη του εξαγωγικού εμπορίου των σιτηρών μέσω των λιμανιών της Μαύρης Θάλασσας προς τη Δυτική Ευρώπη. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η εμπορικοποίηση και η ανάπτυξη της σιτοπαραγωγής των εκτάσεων της ενδοχώρας. Όλα πραγματοποιούνται μέσα σε ένα απολυταρχικό κοινωνικό και πολιτικό καθεστώς, του οποίου κορυφαία έκφραση ήταν το σύστημα της δουλοπαροικίας. Ο τσάρος, οι ευγενείς, οι αξιωματούχοι ευνοούσαν τη διατήρηση της δουλοπαροικίας, αφού από την ύπαρξη των δουλοπάροικων αντλούσαν κοινωνική δύναμη και εξουσία. Παράλληλα, λόγοι εκχρηματισμού επιβάλλουν το σχηματισμό τοπικών αγορών, η εγχώρια παραγωγή αναπτύσσεται σταδιακά, αυξάνεται το εξωτερικό εμπόριο και μέσω αυτού επεκτείνεται ο διεθνικός προσανατολισμός των εμπορικών κέντρων. Οι ναπολεόντειοι πόλεμοι θα αποτελέσουν μία πολύ ευνοϊκή συγκυρία στη διεθνοποίηση της παραγωγής, στο βαθμό που δημιουργούν υψηλή εξωτερική ζήτηση. Με δύο λόγια η Ρωσία και ειδικά οι νότιες περιοχές της αυτοκρατορίας εισέρχονται στο διεθνή καταμερισμό εργασίας, πράγμα που συνιστά και τον υψηλό ανταγωνισμό τους με τις μεγάλες εμπορικές δυνάμεις της εποχής.

Οι έλληνες ομογενείς συμμετέχουν από κυρίαρχη θέση σ'

αυτή τη διαδικασία διεθνοποίησης της σιτοπαραγωγής της νότιας Ρωσίας. Απλώνοντας εμπορικά δίκτυα με υποκαταστήματα στις σημαντικότερες πιάτσες της Ευρώπης, εξασφαλίζουν ισχυρές προσβάσεις στους τόπους παραγωγής της ενδοχώρας, αλλά και στις δυτικές αγορές όπου προωθείται το αγροτικό προϊόν. Συσσωματώνονται στις κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις των τόπων εγκατάστασης, γίνονται υπήκοοι των χωρών υποδοχής, γίνονται *Πολίτες της Μεσογείου*.²

Κομβικό σημείο της διεθνοποίησης του οικονομικού ρόλου της νότιας Ρωσίας αποτέλεσε η παρουσία του Εύξεινου Πόντου. Γενικότερα μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο Εύξεινος Πόντος, η Μαύρη Θάλασσα των ναυτικών, συντέλεσε αποφασιστικά στις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις των περιοχών της νότιας Ρωσίας. Σε μία εποχή που το επίπεδο ανάπτυξης των χερσαίων μεταφορών απέτρεπε την ομαλή διακίνηση ανθρώπων και εμπορευμάτων, η Μαύρη Θάλασσα υπηρέτησε την επικοινωνία των νότιων περιοχών με την Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο. Αλλά ακόμη περισσότερο η Μαύρη Θάλασσα υπήρξε ο διάυλος ανταλλαγής ιδεών και νοοτροπιών, ηθών και εθίμων. Τα πλοία και οι ναύτες δεν μεταφέρουν μόνο εμπορεύματα. Είναι ταυτόχρονα και κυρίαρχα φορείς πολιτισμών.

Σε αυτή τη διαδικασία δεν μπορεί κανείς να υποτιμήσει τη σημασία των μεγάλων ποταμών που χύνουν τα νερά τους στη Μαύρη Θάλασσα. Ο Δον στην Αζοφική, ο Δνειστερος στη Βεσσαραβία, ο Δνειπερος στη Χερσόνα, ο Βουγ στο Νικολάιεφ και ο Rion στο Ροτί συνέβαλαν στη διακίνηση των προϊόντων. Οι δημητριακοί καρποί της ενδοχώρας καταλήγουν στα μεγάλα λιμάνια των εκβολών των ποταμών, για να φορτωθούν στη συνέχεια πάνω στα εμπορικά καράβια, με τα οποία θα μεταφερθούν στις χώρες εισαγωγής.

Η οικονομική δραστηριότητα στη νότια Ρωσία και ειδικά στις ευρύτερες περιοχές της Οδησού και του Αζόφ κατά την

περίοδο 1775-1861 επέχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη σύγχρονη ελληνική ιστορική έρευνα. Ο λόγος είναι προφανής στο μέτρο που η διερεύνηση των οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων στις συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές θα αποκαλύψει την παρουσία και τη διαπλοκή του ελληνικού ομογενειακού στοιχείου στις τοπικές κοινωνίες. Πραγματικά οι τόποι που αποτέλεσαν τους πόλους της οικονομικής ανάπτυξης στη νότια Ρωσία στη διάρκεια του 19ου αιώνα, συμπίπτουν με τους χώρους στους οποίους ήταν εγκατεστημένοι οι έλληνες ομογενείς του ρωσικού Νότου. Εν προκειμένω η εξέταση της οικονομικής ιστορίας της Νέας Ρωσίας (Novorossia) είναι απαραίτητη, στην προσπάθεια να εντάξουμε τις ελληνικές παροικιακές ομάδες που ζούσαν στο πλαίσιο της ευρείας αυτής περιοχής στις οικονομικές λειτουργίες του τόπου. Είναι γνωστό ότι ο ομογενειακός ελληνισμός της νότιας Ρωσίας από την πρώτη στιγμή της εγκατάστασής του στην περιοχή, επιδόθηκε σχεδόν αποκλειστικά στο εμπόριο των δημητριακών και μάλιστα στις εξαγωγές των προϊόντων προς τη Δύση. Άρα η προσέγγιση της αγροτικής οικονομίας της Νέας Ρωσίας, με ό,τι αυτό συνεπάγεται, δηλαδή οι αναφορές στον τρόπο παραγωγής, τις σχέσεις ιδιοκτησίας, αλλά επίσης στη μορφή των εμπορικών ανταλλαγών, τη διαδικασία πραγμάτωσής τους, την ακτίνα δράσης τους, ανήκουν στις άμεσες προτεραιότητες της έρευνας.³ Επίσης για να φωτιστεί με επάρκεια η παρουσία του ελληνικού παροικιακού στοιχείου στη νότια Ρωσία απαιτείται η εξέταση των κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών στην περιοχή, καθώς και η μορφή με την οποία οι έλληνες ομογενείς συμμετείχαν στον κοινωνικοπολιτικό ιστό των τόπων εγκατάστασής τους.

Βεβαίως τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι η παρούσα εργασία συνιστά κατ' ελάχιστον μία μελέτη της οικονομικής ιστορίας της τσαρικής Ρωσίας. Κάτι τέτοιο όχι μόνο ξεφεύγει από τους στόχους που εξαρχής θέσαμε, δηλαδή την έρευνα των

δραστηριοτήτων του ομογενειακού ελληνισμού στις περιοχές της Νέας Ρωσίας, αλλά επιπλέον θα απαιτούσε εντελώς διαφορετική μεθοδολογική διαπραγμάτευση. Η επικέντρωση της μελέτης στη Νέα Ρωσία εν προκειμένω εξυπηρετεί να προσδιορίσουμε με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ακρίβεια τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες μέσα στις οποίες άνθησε η παρουσία του ελληνικού ομογενειακού στοιχείου.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να ξεκαθαρίσουμε ορισμένα πράγματα για τη θεώρησή μας σχετικά μ' αυτό το τεράστιο ζήτημα της νεότερης ελληνικής ιστοριογραφίας, τη διερεύνηση της ομογένειας του εξωτερικού. Στα τελευταία χρόνια προέκυψαν μελέτες που επικεντρώνουν ή που ασχολούνται περιθωριακά με θέματα του ελληνισμού της διασποράς. Το ζήτημα που απασχόλησε καίρια τους ερευνητές ήταν η ένταξη με έναν τρόπο των ελλήνων ομογενών στον κοινωνικοοικονομικό ιστό του εντός εθνικών συνόρων ελληνισμού και ο συσχετισμός των οικονομικών δραστηριοτήτων των ομογενών με τον ελλαδικό οικονομικό σχηματισμό.⁴ Προκειμένου να αναφερθούμε στις μελέτες αυτές είναι απαραίτητη η μνεία της συνεισφοράς του Ι. Χασιώτη, ο οποίος σε σχετικά πρόσφατο έργο του⁵ έθεσε με ευκρίνεια τη σημασιολογική διάσταση των όρων «διασπορά», «παροικία», «κοινότητα». Ας μου επιτραπεί να παραθέσω αυτούσιο ένα απόσπασμα: *Με τον όρο Διασπορά χαρακτηρίζεται γενικά το τμήμα εκείνο του ελληνικού λαού, το οποίο, παρ' όλο που εκπατρίστηκε για διάφορους λόγους και εγκαταστάθηκε, έστω και με σχετική μόνο μονιμότητα, σε χώρες ή περιοχές εκτός του εθνικού χώρου, εξακολούθησε να συντηρεί με ποικίλους τρόπους τους υλικούς, τους πολιτιστικούς ή έστω τους συναισθηματικούς του δεσμούς με τη γενέτειρα και τη χώρα της άμεσης και παλαιότερης καταγωγής του. Οι εγκατεστημένοι σε αστικά κέντρα του Εξωτερικού απόδημοι συναποτελούν –άσχετα από την αριθμητική τους δύναμη– χωριστές κοινωνικές ομάδες, που αντλούν την ιδιαιτερότητά τους έναντι του κοινωνι-*

κού περίγυρου από την κοινή γεωγραφική και εθνική τους προέλευση. Σύμφωνα με αυτή τη διατύπωση στην περίπτωση του ελληνισμού της νότιας Ρωσίας οριοθετείται τμήμα της ελληνικής διασποράς. Είναι επίσης σαφές ότι εκείνο που κατά τη συγκεκριμένη θέση συνιστά το μοναδικά διαφοροποιητικό στοιχείο στο πλαίσιο του κοινωνικού περίγυρου, είναι αυτό που αποκλειστικά σχετίζεται με τη γεωγραφική και εθνική προέλευση των παροίκων. Ένα άλλο σημείο που χρήζει διευκρίνησης είναι η γεωγραφική χωροθέτηση της έννοιας της διασποράς. Χρειάζεται σ' αυτό το σημείο να επισημάνω τη διαχωριστική γραμμή που θέτει ο Χασιώτης (σ. 28-32) ανάμεσα στον αλύτρωτο ελληνισμό (συμπεριλαμβανομένου του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης και της Μικρασίας) και στον ελληνισμό της διασποράς.⁶ Μία τέτοια διασάφηση που προκύπτει ευθέως από τις ιδεολογικές αναφορές που περιλαμβάνει ο όρος του αλυτρωτισμού συνδεδεμένος με τη Μεγάλη Ιδέα για τους ελληνικούς πληθυσμούς που ζούσαν στην οθωμανική επικράτεια, διαφοροποιεί εξ αντικειμένου τις νοοτροπίες και τη συμπεριφορά των ομογενών της διασποράς από τις αντίστοιχες των ομογενών στις αλύτρωτες περιοχές. Μια απλή ανάγνωση των *Απομνημονευμάτων* του Συγγρού, στα σημεία που αναφέρεται στους ομογενείς του Λονδίνου κατά τις επισκέψεις του στη Δύση, μπορεί να πείσει και τον πιο δύσπιστο αναγνώστη επ' αυτού. Μια δεύτερη αποσαφήνιση αφορά το ζήτημα της περιόδου, ένα σημείο το οποίο όχι αδικαιολόγητα επισημαίνουν τόσο ο Δερτιλής, όσο και ο Χατζηιωσήφ.⁷ Δεν μπορεί να συσχετίζονται με ομοειδή τρόπο ιδεολογικές, οικονομικές και πολιτικές συμπεριφορές του ελληνισμού της διασποράς στην προεπαναστατική εποχή και στην περίοδο της ανεξαρτησίας. Είναι σίγουρα διαφορετική η σχέση των εμπόρων της Οδησού με την υπόθεση της εθνικής συνείδησης και αφύπνισης στη φάση που προηγείται της εξέγερσης, με τη σχέση που αναπτύσσουν με το ελληνικό κράτος και την ελληνική οικονομία ο Ζαννής Ράλλης ή ο Θεόδωρος Ροδοκανάκης

και οι άλλοι μεγάλεμποροι της πόλης, στις δεκαετίες που ακολουθούν την Ανεξαρτησία. Ο Ν. Σβρόννοβ⁸ πρώτος εκτίμησε σωστά το ρόλο των ομογενών της διασποράς στην υπόθεση της εθνικοαπελευθερωτικής ιδέας και την οργάνωση του επαναστατικού αγώνα. Είναι πλατιά γνωστή η κίνηση των Φιλικών στην Οδησό και τη νότια Ρωσία, όσο και η απήχηση της οργάνωσης στους Έλληνες των παροικιών. Είναι επίσης πραγματικότητα ότι μετά το 1832 οι ομογενείς της διασποράς, κατά πλειοψηφία τουλάχιστον, μάλλον παρέμειναν απλοί θεατές των εθνικών και κοινωνικών εξελίξεων στην ελληνική επικράτεια. Κατά τον Κιτροέφ ήταν μια λογική στάση που υπαγορευόταν από την ένταξή τους στα ανώτερα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα των παροικιών.⁹ Στα χρόνια του ανεξάρτητου κράτους η στάση των ομογενών της Οδησού εξαντλείται πάντως στη μικρή αναλογικά οικονομική συνεισφορά είτε στην Κρητική Εξέγερση του 1866, είτε στις δαπάνες της Επιστράτευσης του 1878.¹⁰

Θα μπορούσε να ειπωθεί ακόμη, ότι οι ομογενείς της Ανατολής και σε ορισμένο βαθμό της Κεντρικής Ευρώπης αποτελούν σε κάποιο βαθμό ξεχωριστή περίπτωση στη μελέτη της ελληνικής διασποράς. Στα βαλκανικά κράτη,¹¹ στη Ρωσία και στην Ουγγαρία της αυτοκρατορίας των Αψβούργων,¹² οι πιέσεις για την υιοθέτηση της υπηκοότητας του κράτους υποδοχής έγιναν μεγάλες στις φάσεις που συγκροτήθηκαν και ισχυροποιήθηκαν τα εθνικά κράτη. Όμως η τάση για την απόκτηση της νέας υπηκοότητας δεν ήταν μόνο προϊόν κυβερνητικών επιδιώξεων. Είναι αλήθεια ότι στις περιπτώσεις της όξυνσης των πολιτικών πραγμάτων ή των εθνικών ανταγωνισμών στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολής, οι κυβερνήσεις πίεζαν τους μειονοτικούς πληθυσμούς να αποδεχθούν την εθνική υπηκοότητα. Ήταν και η θέληση των ίδιων των ομογενών, οι οποίοι επιδίωκαν την αλλαγή της υπηκοότητας, όρος που θα τους απέφερε προνόμια, αναγκαία στην προσπάθεια της διαμόρφωσης ευνοϊκών όρων εμπορικού ανταγωνισμού. Πολλοί ήταν εκείνοι που επιζήτησαν τη

ρωσική υπηκοότητα αμέσως σχεδόν με την εγκατάστασή τους στη νότια Ρωσία. Εννοείται ότι δεν ισχύουν αυτά τα δεδομένα για τους ομογενείς της Δύσης. Εδώ οι πολιτικές πιέσεις δεν υφίστανται κατ' ανάλογο τρόπο. Μόνο κυριαρχεί η επιδίωξη για την απόκτηση των όποιων προνομίων που απέρρεαν από την υιοθέτηση της ξένης υπηκοότητας. Συνολικά όμως θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι αυτές οι τάσεις αντικειμενικά έφεραν ταχύτερα τον έλληνα ομογενή μέσα στον κοινωνικό ιστό του τόπου εγκατάστασής του και κατ' ακολουθία τον απομάκρυναν από τη διατήρηση των δεσμών με τη γενέτειρα.

Ως προς την ουσία της κοινωνικής και οικονομικής συμπεριφοράς των ομογενών λοιπόν και μάλιστα εκείνων που μελετάμε, αυτών της νότιας Ρωσίας, είμαστε εξαιρετικά δύσπιστοι στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις που πρόβαλαν έναν ελληνοκεντρικό αναλυτικό τρόπο στη μέθοδό τους, ή που επιχείρησαν να τους συσσωματώσουν στην εγχώρια αστική τάξη. Σε ένα ορισμένο βαθμό αυτό πρότειναν οι μελέτες του Κ. Μοσκόφ και του Κ. Τσουκαλά. Ο Μοσκόφ παρ' όλο που παρουσιάζει εύστοχα τις οικονομικές λειτουργίες των παροικιών στα τέλη του 18ου αιώνα,¹³ συνταυτίζει σε κάποιο βαθμό την πορεία της εμπορομεσιτικής μερίδας της ελλαδικής αστικής τάξης με την τύχη των μεγαλεμπόρων του εξωτερικού και συσχετίζει την κεφαλαιακή συσσώρευση στους τελευταίους με τις εξελίξεις στην ελλαδική οικονομία. Έτσι ο αγώνας της ελληνικής ανεξαρτησίας εμφανίζεται, χωρίς κάποια αποδεικτική προσπάθεια, να έχει θετικές συνέπειες στις οικονομικές δραστηριότητες των παροίκων (βλ. σ. 140 του βιβλίου). Ωστόσο είναι μάλλον προφανές ότι η οικονομική ισχυροποίηση και η άνοδος της συμμετοχής των ομογενών στο εξωτερικό εμπόριο των χωρών υποδοχής σε Δύση (Λονδίνο, Μασσαλία, Τεργέστη) και Ανατολή (Οδησσός) πρωταρχικά συνδέεται με την αύξηση της ζήτησης αγροτικών πρώτων υλών, προϊόντων διατροφής και τη διακίνηση βιομηχανικών αγαθών της αγγλικής υφαντουργίας, διαδικασίες που

χρονικά εντοπίζονται στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Αλλά και ο συσχετισμός της κεφαλαιακής συσσώρευσης των ομογενών κεφαλαιούχων του Λονδίνου ή της Οδησού, των Αδελφών Ράλλη και των Ροδοκανάκηδων με τον εθνικό προϋπολογισμό ή τις επενδυτικές ανάγκες της χώρας (σ. 141-143), μοιάζει ασύνδετος και τεχνητός, μια ενέργεια του συγγραφέα που υπαγορεύεται αποκλειστικά από την ελληνική καταγωγή των ομογενών.

Δεν μπορεί κανείς να διαφωνήσει με τη διατύπωση του Κ. Τσουκαλά ότι *οι Έλληνες υπήρξαν οι κύριοι φορείς του ανοίγματος ολόκληρης της περιφέρειας της Ανατολικής Μεσογείου στη διείδυση του ευρωπαϊκού καπιταλισμού*.¹⁴ Νομίζουμε μάλιστα ότι οι ομογενείς της νότιας Ρωσίας πρωταγωνίστησαν σ' αυτή τη διαδικασία με τη συνεργασία ομοεθνών στα μεγάλα εμπορικά κέντρα της Μεσογείου και της Μ. Βρετανίας. Όμως η πεποίθηση του ίδιου συγγραφέα ότι ο βασικός καθοριστικός παράγοντας στη διαδικασία διαμόρφωσης των «παράμορφωμένων» και άτυπων δομών του νέου κράτους, πρέπει να αναζητηθεί στην εσωτερική άρθρωση ανάμεσα στην ανάπτυξη των ελληνικών μεταπρατικών στρωμάτων του εξωτερικού από τη μια μεριά, και τις σχέσεις του με τις δομές του ανεξάρτητου κράτους από την άλλη δείχνει υπερβολική και επιχειρεί να προσδώσει στους ομογενείς της διασποράς ρόλους που δεν είχαν. Πολύ περισσότερο που ο Τσουκαλάς καταλήγει ότι ελάχιστο *αν και ευδιάκριτο* δείγμα αυτής της σχέσης ήταν η συνεχής ροή κεφαλαίων από τον κόσμο της διασποράς προς το εσωτερικό.¹⁵ Διότι ούτε συνεχή ροή κεφαλαίων από τις παροικίες του εξωτερικού είχαμε –πλην βεβαίως των περιπτώσεων δωρεών και ευεργεσιών, που όμως είναι εντελώς άλλη υπόθεση, γεγονός που τονίζει εύστοχα ο Χ. Χατζηιωσήφ¹⁶–, ούτε μπορεί κανείς να συμπεριλάβει τα αστικά στρώματα του εξωτερικού σε μια ενιαία και ευρεία μεταπρατική αστική τάξη. Έχουμε δε την εντύπωση ότι ούτε αυτά τα στρώματα θεωρούσαν ότι ανήκαν στον ελληνικό

κοινωνικό σχηματισμό. Αποτελεί μάλλον βεβαιότητα ότι οι Ράλληδες, οι Ροδοκανάκηδες, οι Σκαραμαγκάδες, οι Σκυλίτσηδες και τόσο άλλοι στις παροικίες της Μεσογείου και της Βρετανίας θεωρούσαν εαυτούς τμήματα των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων στους τόπους υποδοχής κι αυτό ήταν το μόνιμο και διαρκές μέλημά τους. Όσον αφορά το ζήτημα της ροής κεφαλαίων προς το εσωτερικό οι μεταγενέστερες εργασίες των ελλήνων ιστορικών μάλλον απέδειξαν ότι εν συνόλω οι ομογενειακές επενδύσεις ήταν σχεδόν ανύπαρκτες.¹⁷ Εάν αφαιρέσει κανείς τον τομέα της ναυτιλίας, όπου και εδώ θα πρέπει να συνυπολογίσει τις ιδιαιτερότητες της εφοπλιστικής συμπεριφοράς των ελλήνων ομογενών, τον εξωελλαδικό προσανατολισμό των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων τους, τη συσσώρευση κεφαλαίων σε ναυτιλιακά κέντρα του εξωτερικού, τότε οι ομογενείς της διασποράς, με σταθερή εξαίρεση και σε περιορισμένο βαθμό, επαναλαμβάνουμε, αυτούς της Κωνσταντινούπολης και της Μικρασίας, απείχαν επιδεικτικά από επενδύσεις στην ελληνική επικράτεια. Δεν θα είχα βεβαίως αντίρρηση σε μια θεώρηση που θα κατεδείκνυε την επιρροή των ομογενών της διασποράς σε οικονομικές δραστηριότητες του ελλαδικού χώρου. Πράγματι η συγκρότηση της Σύρου σε ένα ισχυρό διαμετακομιστικό εμπορικό κέντρο της Ανατολικής Μεσογείου δεν μπορεί να ερμηνευθεί χωρίς να ληφθούν υπόψη οι κεφαλαιακές συνδρομές των ομογενών της διασποράς στους οικιστές της Ερμούπολης, ούτε οι σταθερές σχέσεις εμπορικής συνεργασίας μεταξύ τους. Δεν είναι τυχαία συνεπώς η άνθηση των εμπορικών οίκων της Σύρου και σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στη σύμπραξη των παροικιακών εμπορικών οίκων. Επίσης δεν είναι δυνατόν να υποτιμήσει κανείς τις εισροές με τη μορφή άδηλων πόρων σε χιλιάδες ναυτικούς που εργάστηκαν στα καράβια των Ελλήνων του Δούναβη ή και άλλων τόπων όπου πραγματοποιήθηκαν ναυτιλιακές επενδύσεις από ομογενείς. Ακόμη περισσότερο την «επιστροφή» των ομογενών εφοπλιστών και την εγκατάσταση των ναυτιλια-

κών γραφείων τους στον Πειραιά (Εμπειρικοί, Σταθάτοι κ.ά.). Όμως δεν χρειάζεται να υπερβάλλουμε αυτές τις μάλλον κατ' εξαίρεση συμπεριφορές ή τέλος πάντων συμπεριφορές που δεν συνάδουν σε γενικεύσεις.

Οι θέσεις του Γ. Δερτιλή στο ζήτημα του ελληνισμού της διασποράς¹⁸ είναι περισσότερο συμβατές με τη δική μας εκτίμηση. Όσα θα υποστηριχθούν στην παρούσα μελέτη, υποδεικνύουν με σαφήνεια τον ξεχωριστό χαρακτήρα των ομογενειακών οικονομικών δραστηριοτήτων από εκείνες του εσωτερικού, παράλληλα με την ένταξή τους στην αστική τάξη των περιοχών τους. Οι ομογενείς της ελληνικής διασποράς του 19ου αιώνα, σε μεγαλύτερο βαθμό μάλιστα μετά την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, αποτελούν στοιχεία του ντόπιου κοινωνικού σχηματισμού στις περιοχές που είναι εγκατεστημένοι. Η φροντίδα τους περιορίζεται στο να εισχωρήσουν και να γίνουν αποδεκτοί στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα των παροικιών και των χωρών εγκατάστασής τους. Αυτό θα κάνουν οι Αδελφοί Ράλλη στο Λονδίνο, τη Μασσαλία, την Οδησό, το ίδιο οι Ροδοκανάκηδες στην Αγγλία και την Οδησό, οι Σκαραμαγκάδες και τόσοι άλλοι. Στο τέλος-τέλος οι ελάχιστες εξαιρέσεις, όπου και όπως εάν υπάρχουν, συνιστούν επιβεβαιώσεις μιας δεδομένης συμπεριφοράς.¹⁹ Από αυτή την άποψη η σύγχρονη ιστορική έρευνα πρέπει να στρέψει περισσότερο την οπτική της στην έννοια της συσσώρευσης του ομογενειακού κεφαλαίου και των κοινωνικών συσσωματώσεων στις κυρίαρχες τάξεις των χωρών εγκατάστασης και λιγότερο σε θεωρήσεις που προκύπτουν από εθνολογικά χαρακτηριστικά, τα οποία σε τελική ανάλυση είναι ανεπαρκή στο να ερμηνεύσουν τα πάντα και μάλλον οδηγούν σε εννοιολογικά λάθη.

Είναι μάλλον αυτονόητο ότι, όταν αναφερόμαστε στη μελέτη της παρουσίας των ελλήνων ομογενών στη νότια Ρωσία, αναγκαστικά αναγόμεστε στους πρωταγωνιστές των ελληνικών εμπορικών παροικιών. Προφανώς αυτό αφορά τα κυρίαρχα

κοινωνικά στρώματα, την τάξη των ελλήνων μεγαλεμπόρων, αυτών που κινούνταν στην κοινωνική κορυφή ανάμεσα στην πλατιά μάζα του παροικιακού ελληνισμού της Νέας Ρωσίας. Μόνο που είναι ευνόητο ότι η οικονομική δράση, η κοινωνική δύναμη, η ενσωμάτωση στους θύλακες κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας ενός Ράλλη, Ροδοκανάκη, Βαλλιάνου, Σκαραμαγκά και των υπολοίπων μεγαλεμπόρων της ελληνικής παροικίας δεν απηχούν ούτε κατ' ελάχιστον συλλογικές συμπεριφορές ευρύτερων ομογενειακών συναρθρώσεων, δεν ισχύουν δηλαδή για το μεγαλύτερο μέρος του ομογενειακού ελληνισμού. Οι αιτίες της δικής μας ερευνητικής προσέγγισης στο επίπεδο των ανώτερων στρωμάτων των ομογενών, πρέπει να αναζητηθούν στις διαθεσιμότητες του υλικού. Είναι δεδομένο ότι η αστική τάξη, ως μια τάξη πρωτοπόρα στην καπιταλιστική συγκρότηση των κοινωνιών, είχε ανέκαθεν ισχυρούς λόγους να μεριμνά για την έγγραφη αποτύπωση της δράσης της, να ενδιαφέρεται για την ύπαρξη και οργάνωση τεκμηρίων της κοινωνικής της συσσωμάτωσης. Η συνέχεια και η ανανέωση της κοινωνικής ηγεμονίας των αστών περνά ακριβώς από τη διατήρηση των τεκμηρίων της παρουσίας τους. Οπότε εύλογα τα αρχεία, τα χρονικά, οι ιστορικές σημειώσεις αναπτύχθηκαν κατά κύριο λόγο σε εκείνη ακριβώς τη φάση μέσα στον ιστορικό χρόνο, που η αστική τάξη βρέθηκε στο προσκήνιο του κοινωνικού γίγνεσθαι. Αντίθετα οι χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις παρέμειναν πάντοτε στην αθέατη όψη της ιστορικής τεκμηρίωσης.²⁰ Πέρα από τις καθολικές απογραφές των πληθυσμών, μόνο διάσπαρτα στοιχεία στον τύπο της εποχής ή στα ταξιδιωτικά ημερολόγια είναι ικανά να συνθέσουν όψεις της κοινωνικής ζωής των μεγάλων μαζών. Περιστατικά του καθημερινού βίου που βρέθηκαν στην επικαιρότητα των εφημερίδων, τύποι που συνάντησε ο ξένος περιηγητής, συνιστούν εικόνες του περιθωρίου, των «άλλων».

Οι πηγές που προσφέρονται για τη συγκέντρωση πληροφοριών είναι κατά βάση αρχειακού τύπου: εκθέσεις των αγγλικών και γαλλικών προξενικών αρχών, όσο και εκθέσεις των ελλήνων προξένων. Οι πρώτες εμφανίζουν εξαιρετική συνέχεια και συνοχή, λεπτομερή ανάλυση των αριθμητικών δεδομένων, ενώ καλύπτουν ικανοποιητικά με ποιοτικού τύπου πληροφορίες την κοινωνική και οικονομική κατάσταση στις περιοχές που μας ενδιαφέρουν. Ο πλούσιος όγκος του βρετανικού και γαλλικού προξενικού υλικού, που βρίσκεται καταχωρισμένος στα αρχεία των υπουργείων Εξωτερικών των δύο χωρών, συνιστά την ουσιαδέστερη πηγή της εργασίας. Οι πρόξενοι αντλούν τις πληροφορίες τους από τις επίσημες πηγές των τόπων εγκατάστασής τους (τελωνεία, λιμεναρχεία, εμπορικά επιμελητήρια). Εκεί όπου αμφισβητούν την ορθότητα και την ακρίβεια των πληροφοριών, αναφέρουν ρητά την επιφύλαξη, αμφιβολία ή αντίθεσή τους.

Η ελεύθερη πρόσβαση στα δημόσια αρχεία της Ουκρανίας είναι μια πολύ πρόσφατη υπόθεση. Οι δυσκολίες βεβαίως εξακολουθούν και παραμένουν, μερικές φορές μάλιστα μοιάζουν αξεπέραστες. Στην έρευνα του Κρατικού Αρχείου της Οδησσού (*Gosudarstrenij Arhiv Odesskoj Oblasty*) αποδείχθηκε ότι υπάρχει μεγάλος πλούτος υλικού, χρήσιμος σε όσους ασχολούνται με την παρουσία του ομογενειακού ελληνισμού της νότιας Ρωσίας τον 18ο-20ό αιώνα.²¹ Στη μελέτη χρησιμοποιήθηκε υλικό από τους φακέλους των στατιστικών καταγραφών, του εμπορίου, του λιμανιού και των μεταφορών.

Αποδοτική κρίνεται η επιλεκτική αποδελτίωση της τοπικής εφημερίδας *Odesskii Vestnik*. Ιδιαίτερα οι ετήσιοι πίνακες των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων των εμπόρων της Οδησσού για την περίοδο 1833-1860, στάθηκε κρίσιμης σημασίας υλικό στη διατύπωση βασίμων υποθέσεων αναφορικά με το εύρος των εργασιών των ελλήνων εμπόρων και τη σχετική συμμετοχή τους στο εξωτερικό εμπόριο της Οδησσού. Επίσης χρησιμοποιήθηκε πρωτότυπο υλικό από δημοσιευμένες ρωσικές στατιστι-

κές πηγές. Όπως και έργα της εποχής που αναφέρονται στην ιστορία του αποικισμού των πόλεων της νότιας Ρωσίας.

Οι ελληνικές προξενικές εκθέσεις που είναι καταχωρισμένες στο Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών δυστυχώς είναι στο μεγαλύτερο μέρος τους αποσπασματικές. Αυτό μάλλον οφείλεται στην πολυδιάσπαση του υλικού με την καταχώριση συνημμένων εγγράφων στα αρχεία άλλων υπουργείων, γεγονός που δυσχεραίνει την ικανοποιητική προσπέλαση στο υλικό. Στις περιπτώσεις που αυτό έγινε δυνατό, οι ελληνικές πηγές αποκάλυψαν πλήθος πληροφοριών σχετικά με την παρουσία και τη δράση του ομογενειακού στοιχείου στις περιοχές της νότιας Ρωσίας.